ष्ठात्री देवता ब्रह्मा। गगनमध्ये उदिते सति सिंहलग्नस्य अष्टत्रिंशत्पलाधिकदण्डत्रितयं गतं भवति। यथा,—

"कम्बुकण्ठि! शकुलाकृतौ नभो-
मध्यमागतवति प्रजापतौ।
पञ्चमे गजकुपक्षलिप्तिका
निःसृताः सुमुखि! सिंहलग्नतः॥"

इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम्॥ *॥

तत्र जातफलं यथा,—

"स्याद्धर्म्मकार्य्ये कुशलः कुलीनः
सुचारुदेहो विलसत्कलेवरः।
स्मराग्निनाकुलिताखिलाशयो
यो रोहिणीजः स धनी स मानी॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः॥ *॥

गलरोगविशेषः। यथा। रोहिणीनामकगलरोगाणां नामानि संख्याञ्चाह।

"रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्ठशालूक एव च।
अधिजिह्वश्च वलयोऽलासनामैरवृन्दकः॥
ततो वृन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः।
गलौघः प्रस्वरघ्नश्च मांसतालस्तथैव च।
विदाही कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः॥"

तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसंप्राप्तिमाह।

"गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम्।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहन्त्यसून् व्याधिरियं हि रोहिणी॥"

अनिलः मूर्च्छितः प्रवृद्धः कफपित्तौ च मूर्च्छितौ पित्तं वा मूर्च्छितं कफो वा मूर्च्छितः। ननु त्रयोऽपि मूर्च्छिताः पृथग्दोषजाया अविवक्षमाणत्वात्॥ तस्या वातजाया लक्षणमाह।

"जिह्वासमन्ताद्भृशवेदनास्तु
मांसाङ्कुराः कण्ठविरोधनाः स्युः।
सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा
वातात्मकोपद्रवगाढ़जुष्टा॥"

जिह्वासमन्तात् जिह्वायाः सर्व्वतः। वातात्मकोपद्रवगाढ़जुष्टा स्तम्भादिभिरतिशयेन युक्ता॥"

पित्तजामाह।

"क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका
तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता॥"

श्लेष्मजामाह।

"स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
गुर्व्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु॥"

स्रोतोऽत्र कण्ठस्रोतः॥ *॥ सन्निपातजामाह।

"गम्भीरपाकिन्यनिवार्य्यवीर्य्या
त्रिदोषलिङ्गा त्रिभवा भवेत् सा॥"

रक्तजामाह।

"स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा
साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु॥"

रक्तजेतरासंहारकत्वावधिमाह।

"सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्र्यहात् कफसमुद्भवा।
पञ्चाहात् पित्तसम्भूता सप्ताहात् पवनोत्थिता॥"

कण्ठशालूकमाह।

"कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो
ग्रन्थिर्गले कण्टकशूकभूतः।
खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्य-
स्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति॥"

कण्टकशूकभूतः कण्टकवच्छूकवद्वेदनाजनकः॥

अधिजिह्वामाह।

"जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्तु
जिह्वोपरिष्टादसृजैव मिश्रात्।
ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष
विवर्ज्जयेदागतपाकमेनम्॥"

असृजा मिश्रादेवेत्यन्वयः॥ *॥ वलयमाह।

"वलाश एवायतमुन्नतञ्च
शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य्य।
तं सर्व्वथैवाप्रतिवार्य्यवीर्य्यं
विवर्ज्जनीयं वलयं वदन्ति॥"

अलासमाह।

"गले तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धौ
श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम्।
मर्म्मच्छिदं दुस्तरमेनमाहु-
रलाससंज्ञं भिषजो विकारम्॥"

मर्म्मच्छिदं हृदयमर्म्मणि छेदेनेव वेदनाजनकम्॥

एकवृन्दमाह।

"वृत्तोन्नतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः
सकण्डुरोऽपाक्यमृदुर्गुरुश्च।
नाम्नैकवृन्दः परिकीर्त्त्यतेऽसौ
व्याधिर्व्वलाशः क्षतजप्रसूतः॥"

अन्तः गलमध्ये। अपाकी ईषत् पाकी। अमृदुः ईषन्मृदुः॥ *॥ वृन्दमाह।

"समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं
तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति।
तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपा-
द्विद्यात् सतोदं पवनात्मकन्तु॥" *॥

शतघ्नीमाह।

"वर्त्तिर्घना कण्ठनिरोधिनी तु
चितातिमात्रं पिशितप्ररोहैः।
अनेकरुक् प्राणहरी त्रिदोषा
ज्ञेया शतघ्नीसदृशी शतघ्नी॥"

घना कठिना। अनेकरुक् वातपित्तकफजतोददाहकण्ड्वादियुक्ता। शतघ्नीसदृशी लोहकण्टकसंछन्ना शतघ्नी महती शिला। तत्तुल्या यतः प्राणहरी॥ *॥ गिलायुमाह।

"ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः
स्थिरोऽल्परुक् स्यात् कफरक्तमूर्त्तिः।
संलक्ष्यते शक्तमिवासितञ्च
स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः॥"

गलविद्रधिमाह।

"सर्व्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः
शोफो रुजः सन्ति च यत्र सर्व्वाः।
स सर्व्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु
तस्यैव तुल्यः खलु सर्व्वजस्य॥" *॥

गलौघमाह।

"शोथो महान् यस्तु गलावरोधी
तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता।
कफेन जातो रुधिरान्वितेन
गले गलौघः परिकीर्त्त्यतेऽसौ॥"

वायुगतेर्निहन्ता उदानवायुगतिरोधकः॥ *॥

स्वरघ्नमाह।

"यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं
भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः।
कफोपदुष्टेष्वनिलायनेषु
ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् स्वरघ्नः॥"

ताम्यमानः तमः पश्यन्। शुष्कविमुक्तकण्ठः शुष्को विमुक्तोऽस्वाधीनः कण्ठो यस्य सः। अस्वाधीनता भुक्तं गिलितुं अशक्यत्वात्। अनिलायनेषु वायुवर्त्मसु। श्वसनाद्वातात्॥ *॥

मांसतानमाह।

"प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो
गलोपरोधं कुरुते क्रमेण।
स मांसतानः कथितोऽवलम्बी
प्राणप्रणुत् सर्व्वकृतो विकारः॥"

प्रतानवान् विस्तारवान्। सुकष्टः अतिशयितं कष्टं यत्र सः॥ *॥ विदारीमाह।

"सदाहतोदं श्वयथुं सुताम्र-
मन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम्।
पित्तेन विद्याद्वदने विदारीं
पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते॥"

पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते स पुरुषो येन पार्श्वेन विशेषाद्बाहुल्येन शेते तस्मिन् पार्श्वे सा विदारी भवति इत्यर्थः॥ *॥ अथ गलरोगाणां चिकित्सा।

"रोहिणीनान्तु साध्यानां हितं शोणितमोक्षणम्।
वमनं धूमपानञ्च गण्डूषो नस्यकर्म्म च॥
वातजान्तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत्।
सुखोष्णान् स्नेहगण्डूषान् धारयेच्चाप्यभीक्ष्णशः॥
विस्राव्य पित्तसंभूतां सिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः।
घर्षयेत् कवलो द्राक्षापरूषैः कथितो हितः॥
आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत्।
आगारधूमः झूल इति लोके। कटुकानि शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि।
"श्वेताविड़ङ्गदन्तीषु तैलं सिद्धं ससैन्धवम्।
नस्यकर्म्मणि दातव्यं कवलञ्च कफोच्छ्रये॥"

श्वेता अपराजिता।

"पित्तवत् साधयेद्वैद्यो रोहिणीं रक्तसम्भवाम्।
विस्राव्य कण्ठशालूकं साधयेत्तुण्डिकेरिवत्॥
एककालं यवान्नञ्च भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः।
उपजिह्वकवच्चापि साधयेदधिजिह्वकम्॥
एकवृन्दन्तु विस्राव्य विधिं शोधनमाचरेत्।
एकवृन्दमिव प्रायो वृन्दञ्च समुपाचरेत्॥
गिलायुश्चापि यो व्याधिस्तञ्च शस्त्रेण साधयेत्।
अमर्म्मस्थं सुसंपक्वं छेदयेद्गलविद्रधिम्॥"

इति भावप्रकाशः॥

(स्थूले, त्रि। यथा, महाभारते।२।६१।३३।